

ze světa památek

Památková edukace a popularizace

Evangelický toleranční areál ve Velké Lhotě

Lenka Brychtová – Milada Čermáková

Ve Velké Lhotě u Dačic, malé vesnici se 160 stálými obyvateli, se nachází naprosto ojedinělá kulturní památka – památkově chráněný evangelický toleranční areál sestávající ze dvou evangelických kostelů a dvou far v bezprostřední vzájemné blízkosti.¹ V žádné jiné lokalitě v České republice se nelze setkat s podobným hmotným dokladem složitého vývoje evangelických církví.

Ve čtyřech sousedících vesnicích (Velká Lhota, Brandlín, Radlice, Šach) se po celou dobu protireformace udržela zakázaná evangelická víra téměř u sta procent obyvatel. Napomohlo tomu několik okolností. V kopcovité a nepříliš úrodné krajině se tu stýkaly hranice čtyř různých držav – panství Telč, panství Dačice, statku Řečice a statku Kostelní Vydří. Zmíněné vesnice ležely na okrajích, nepatřily téměř majiteli a v žádné z nich nebyla římskokatolická fara. Příslušely k faře v nedalekém Volfířově, ale ta pro nedostatek kněží zůstávala neobsazená až do roku 1712.² Dozor ze strany majitelů panství i římskokatolické církve byl proto poněkud slabší než v bohatých a dobře přístupných oblastech. Přesto i tady docházelo k dramatickým událostem spojeným s náboženskou vírou.

Po vydání Rudolfova majestátu v roce 1609 si evangelíci postavili nedaleko vesnice Šachu kostelík sv. Ducha.³ Věřícím z širokého okolí ovšem nesloužil ani třicet let. Obnovené zřízení zemské Ferdinanda II. Habsburského učinilo konec náboženské svobodě. Jediným povoleným vyznáním se stalo římskokatolické, kostelík byl předán volfířovské farnosti, z poddaných se stali nevolníci. Nuceně museli přijmout římskokatolickou víru, mnozí z nich se s ní ale vnitřně neztotožnili.⁴

Potají se scházeli v nenápadných komorách některých domů, někdy i venku v přírodě. Zcela výjimečně i v zabaveném kostelíku. Ten totiž byl postaven v lese, tak, aby k němu z žádné uvedené evangelické vesnice nebylo příliš daleko. Volfířovská farnost ho využívala prakticky jen jednou v roce u příležitosti konání pouti a nejnnutnější údržbou býval vrchností pověřen vždy někdo z nejbližší vesnice Šachu – těžko tedy opatroval klíče někdo jiný než tajný evangelík. Poslední takové shromáždění se stalo osudným mnoha lidem nejen z okolních vesnic. Na základě udání bylo shromáždění dodatečně odhaleno, v blízkých vsích bylo pozatýkáno množství „podezřelých kacířů“ a mučením se z nich vyšetřovatelé snažili dostat jména účastníků tajné bohoslužby. Postupně se přidávala další obvinění – činnost v tajné církvi nebo vyučování dětí. Velmi závažným proviněním bylo vlastnictví a půjčování nežádoucí literatury, zvláště Kralické bible, spisů Jana Husa apod. Proces se rozrostl do takové šíře, že pro předběžně zadržené nestačily prostory v blízkých věznicích. Nakonec bylo stíháno asi 70 osob obojího pohlaví. Následkům mučení podlehl ještě ve vyšetřovací vazbě Pavel Jama ze Šachu, další se z vězení vrátili s podlomeným zdravím.⁵ Nejtěžší žalář čekal muže na pověstném brněnském Špilberku, ženy v Olomouci na stavbě pevnosti. Nejlehčím trestem byla práce v okovech na příslušných panstvích. K tomuto nižšímu trestu nepochybně mnohým mladým dopomohla skutečnost, že představovali důležitou pracovní sílu.⁶

Díky dlouholetému a náročnému výzkumu archivních pramenů, kterému se věnovali členové Veritas, společnosti pro aktualizaci odkazu památek české reformace, máme k dispozici podrobné zápisy o procesu, mimo jiné seznam vyšetřovaných, v němž četní současní obyvatelé výše uvedených vesnic nacházejí jména svých předků. A nejen jména. Uveden je i věk dotyčného, bydliště, pozice v domácnosti, výše trestu. Mimořádně zajímavý je údaj o počtu zabavených knih. Několik kusů nechybí téměř u nikoho, v některých případech ale počet zřetelně přesahuje průměr. I z jiných materiálů (vesměs zápisů z dřívějších

vyšetřování) víme, že v těchto domácnostech spravovali něco jako tajné obecní knihovny. Knihy si tak mohli půjčit i sousedé, kteří si jejich vlastnictví nemohli dovolit. Znalost čtení byla mezi tajnými evangelíky zjevně značně rozšířená už v dobách, kdy tato dovednost rozhodně nepatřila k běžné výbavě venkovského obyvatelstva.⁷

Držení i jen četba zakázaných knih se staly velmi nebezpečným počínáním zvláště po roce 1725, kdy Karel VI. vydal tzv. Mandáty proti kacířům.⁸ Stíhání tajných evangelíků se stalo záležitostí nejen církve, ale i státu. Do domu mohla v kteroukoli denní i noční dobu vtrhnout kontrola, navíc mandáty motivovaly obyvatele k udavačství tím, že udavači měla být ze státních prostředků vyplacena odměna 100 zlatých a jeho jméno mělo zůstat utajeno.

Navzdory hrozącím postihům se evangelíci stále snažili nahrazovat ztráty nebo doplňovat nové knihy – někdy i s nasazením života. Tak z nedaleké vesnice Zahrádky u Studené každoročně chodil tajný evangelík Hřava pro knihy až do Réci v Horních Uhrách. Byla to velice nebezpečná cesta, protože nevolníci se bez povolení nesměli vzdálit ze svého bydliště. Poslední takovou výpravu už nepřežil. Při návratu na něho čekali vojáci najatí farářem ze Studené a v následné potyčce byl ubit. Jakožto kacíř nesměl být pohřben v posvěcené půdě, jeho tělo zakopali na pastvině. Podobný posmrtný trest stihl také Mariannu Macků ze Šachu.⁹ Ta byla před zraky shromážděné vesnice donucena vypít z kalichu kolomaz – když prý chce přijímat podobojí a pít z kalichu, má teď možnost... I její ostatky byly postupně zahrabány mimo hřbitov. Po vydání tolerančního patentu pak byly pozůstatky obou mučedníků nalezeny a pohřbeny na nově zřízených evangelických hřbitovech. Marianna Macků ve Velké Lhotě, Hřava v Zahrádkách. Uprostřed tamního hřbitova jeho násilnou smrt dodnes připomíná vysoký pomník.¹⁰

S nástupem Josefa II. na konci 18. století docházelo k postupnému uvolňování tvrdých poměrů. Hospodářská situace, šíření osvícenských myšlenek a opakované žádosti tajných evangelíků o uznání svobody svědomí vedly v roce 1781 k vydání tolerančního patentu.¹¹ Problémy ale neskončily. V rozporu s výslovným císařovým přáním, aby patent vešel ve všeobecnou známost, ve 22 krajích se státní úředníci snažili informace zatajit. Přímou byli vyrozuměni pouze obyvatelé v Brněnském kraji – tam se nedal utajit, protože právě odtud posílali evangelíci žádosti o povolení náboženské svobody a od císaře obdrželi příslib.

Do velkolhoteckého regionu pronikla zpráva nečekaným a pozoruhodným způsobem. V Praze byl toho času vězněn pro kacířství Matěj Kolman ze Zahrádek – rodiště zmiňovaného Hřavy. Vydáním patentu pominul důvod jeho stíhání a musel být propuštěn. Okamžitě se vydal domů s nadějnou, ale neúplnou zprávou. Brzy nato se ze Zahrádek vypravili do Réci (nedaleko Bratislavy) dva bratři Brchaňovi a získali tam výtisk textu patentu. (Na některých místech v Uhrách legálně působila luterská nebo helvetská církev. Důvodem této blahosklonné výjimky byla obava, aby se nespokojené obyvatelstvo posléze nepřidalo na stranu útočících Turků.) Při zpáteční cestě se Brchaňovi zastavili s důležitou zprávou i na Velkolhotecku, odtud pak byli vysláni dva zástupci na krajský úřad do Jihlavy, aby požádali o možnost přihlášek.¹²

Navzdory nevoli krajských úředníků musely být přihlášky povoleny, avšak jejich průběh nebyl nikterak idylický, protože komisaři se všemožně snažili uchazeče odradit. Nervové vypětí nevydržel Pavel Třeček z Brandlína – v zápisu stojí stručné oznámení: „Zemřel při komisi.“ Vyskytly se i výhrůžky, že rodině budou odebrány děti.¹³

Významnou komplikací dále bylo, že zdejší evangelíci nemohli navázat na domácí tradici formulovanou např. v České konfesi. Toleranční patent povoloval pouze vyznání luterské (augšpurské) nebo helvetské (reformované, kalvínské). Tajní evangelíci pochopitelně neměli možnost seznámit se blíže s povahou těchto vyznání a komisaři neměli zájem vyjit jim vstříc. Takže i když někteří uchazeči výslovně žádali, aby byli zapsáni k tomu vyznání, které více odpovídá například Komenského publikaci *Praxis pietatis*, všichni bez rozdílu byli zapsáni k církvi luterské. Ta pro ně byla určitým zklamáním, protože se příliš lišila od jejich církve původní. Nicméně alespoň jim přestaly hrozit drakonické tresty pro víru, a tak se s novou situací víceméně smířili. Ve Velké Lhotě postavili skromné obydlí pro pastora a stejně skromnou modlitebnu. Ta podle nařízení obsaženého v tolerančním patentu nesměla vypadat jako kostel. Nemohla mít věž ani zvony nebo velká okna, vchod nesměl směřovat na náves nebo k hlavní cestě.¹⁴

Obr. 1. Velká Lhota, v pozadí tzv. horní kostel, v popředí původní modlitebna před přestavbou na tzv. dolní kostel, zdroj: *Almanach jubilejní obsahující popsání všech českých sborů evangelických H. I A. V. r. 1881 v Čechách a na Moravě stávajících*, Praha 1881

Po pěti letech však na Velkolhotecko se zpožděním dorazila zpráva poslaná z lépe informovaného Brněnska, že se všichni evangelíci mají hlásit raději k vyznání helvetskému, protože je zdejší tradici bližší. Asi dvě třetiny věřících se odhodlaly k riskantnímu kroku: zkusili se přehlásit. Zbývající se k žádosti nepřidali z obavy, aby nakonec nepřišli i o tu dílčí svobodu, které se jim dostalo. Žádosti poněkud překvapivě úřady vyhověly – a sbor se tak nechtěně rozštěpil. Do Velké Lhoty přišel i helvetský pastor, ale 80 let se obě církve musely dělit o modlitebnu, školu a hřbitov, vše původně budované společně.¹⁵

Teprve v roce 1861 byli evangelíci skutečně zrovnoprávněni.¹⁶ (Toleranční patent ještě obsahoval mnoho podstatných omezení.) Mimo jiné už směli stavět skutečné kostely. Početnější helvetská církev vybudovala naproti staré modlitebně kostel, dnes zvaný horní. O tři roky později se přestavby do podoby kostela dočkala i stará modlitebna. Přibyla věž se zvony a novým vchodem, stavba byla zvýšena a opatřena velkými okny. Na památku zůstaly dodnes zachovány původní dveře na boční stěně. Dnes se tato stavba nazývá „dolní kostel“.¹⁷

Soužití dvou církví, i když blízkých, na malém prostoru pochopitelně nebylo vždy úplně bezproblémové. Sporům se ale snažily předejít dohodami, například rozdělením hřbitova středovou cestou. Vlevo od vchodu byla část helvetská, vpravo luterská. O tom, že případné spory nebyly nijak zásadní, svědčí fakt, že když po vzniku Československé republiky v roce 1918 byl předložen návrh, aby se obě církve sloučily v Českobratrskou církev evangelickou, na Velkolhotecku toto sloučení věřící ihned odhlasovali. Oba kostely pak byly využívány střídavě. Helvetská fara stojící blíže ke kostelům zůstala obydlím faráře, luterská byla využívána různě – například jako sídlo poštovního úřadu.¹⁸

V současné době dolní kostel slouží k církevním obřadům, větší horní se stal možno říci kulturním stánkem. Kupříkladu hostí velmi oblíbené koncerty organizované místním pěveckým sborem Festivia chorus, při nichž jsou často využívány památkově chráněné varhany z roku 1874, dílo varhanáře Františka Svítla mladšího.¹⁹ Kostel vyniká i velmi dobrou akustikou, proto tam rádi vystupují i významní hudebníci. V přízemí je umístěna trvalá výstava *Česká reformace v evropském kontextu* (vytvořená společností Veritas), nahoře na kůru expozice vybudovaná Spolkem přátel Muzea české reformace. Ta je věnována převážně historii evangelíků v tomto kraji.

↑ Obr. 2. Velká Lhota, areál kostelů od západu, foto: Vojtěch Krejčí, 2007

← Obr. 3. Velká Lhota, obě fary v těsné blízkosti, foto: Lenka Brychtová, 2018

Protože časem podstatně ubylo věřících, probíhají běžné bohoslužby většinou ve sborové místnosti na faře. Samostatný farní úřad ve Velké Lhotě už neexistuje, sbor spadá pod farní úřad v Telči. Původní luterská fara slouží hlavně v létě jako ubytovna pro nenáročné turisty, na čas poskytla přechodný domov uprchlíkům z Ukrajiny. Některé prostory využívá jako depozitář a sklad knih Muzeum české reformace a společnost Veritas. Bývalá helvetská fara je pronajímána, nájemce se stará o chod věžních hodin a provoz na vedlejší faře.

Spolek přátel Muzea české reformace byl ve Velké Lhotě založen v roce 2017 především se záměrem vybudovat a provozovat výše zmíněné muzeum. Kromě toho pořádá přednášky, výstavy v budově nepoužívané márnice vedle kostela, přibližuje obyvatelům okolních vesnic historii jejich obce, připomíná významné rodáky, zachraňuje staré písemnosti, organizuje Noc kostelů, vydává různé tisky. Zástupci spolku se také účastní mezinárodních Konferencí protestantských muzeí. Ty probíhají každoročně v některé evropské zemi. V České republice se tato konference zatím konala dvakrát – v roce 2011 v Telči a Velké Lhotě, v roce 2015 v Táboře. V roce 2022 začala formou videokonferencí spolupráce s dalšími spolky z ČR zabývajícími se různými aspekty historie evangelíků.²⁰

↑ Obr. 4. Velká Lhota, první část muzejní expozice v tzv. horním kostele, foto: Vojtěch Lojka, 2019

← Obr. 5. Velká Lhota, druhá část muzejní expozice v tzv. horním kostele, foto: Vojtěch Lojka, 2019

Návštěva Velké Lhoty hosta určitě nezklame. Už samotné řešení tolerančního areálu budí obdiv jako mimořádně zdařilé výtvarné dílo – při cestě od Dačic nezaměnitelný obraz vesnice korunují siluety dvou věží rýsující se na vrcholu kopce proti obloze. Jen je škoda, že v sedmdesátých letech 20. století, kdy se ulomila část věže jednoho z kostelů, nebyla stavbě vrácena původní podoba. Nová věž je nižší, takže se poněkud narušila pohledová vyváženost. Obě věže byly kdysi stejně vysoké, což mělo i význam symbolický – vyjadřovala se tak rovnost obou církví. Pohnutý historický vývoj možná stále skrytě nějak působí. Zkušenost potvrzuje, že genius loci dříve či později zasáhne každého novousedlíka.

Naprosto zásadní podíl na objasnění historie tajných evangelíků nejen na Velkolhotecku, zajištění památkové ochrany areálu i vzniku Muzea české reformace má doc. PhDr. Eva Melmuková, rozená Šašecí. Až do svého nedávného skonu ve věku devadesáti let byla hybatelkou mnoha aktivit ve společnosti Veritas i jinde. Výčet těchto různorodých aktivit by byl opravdu velmi dlouhý. Mimořádně významným počinem byla její snaha o vzájemné porozumění mezi různými křesťanskými církvemi. Patřila k zakladatelům a vůdčím osobnostem Kruhu českých duchovních tradic, jehož členové se scházeli od roku 1990 až do

roku 2018 s cílem dobrat se společného náhledu na různé osobnosti a úseky českých dějin. Výsledek tohoto záslužného úsilí prezentovali v inspirující publikaci *Hlas volajícího na poušti*, která vyšla v roce 2019.

- 1 Národní památkový ústav, památkový katalog, Evangelický toleranční areál, právní ochrana, dostupné online: <https://www.pamatkovykatalog.cz/pravni-ochrana/evangelicky-tolerancni-areal-156496> [01. 07. 2023].
- 2 TIRAY, Jan, *Vlastivěda moravská, Dačický okres*, Brno 1925, s. 219.
- 3 MELMUKOVÁ, Eva, *Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*, Neratovice 2017, s. 226.
- 4 BRYCHTOVÁ, Lenka – ČERMÁKOVÁ, Milada a kol., *Živá minulost kraje pod Hradiskem*, Velká Lhota 2020, s. 29, 30.
- 5 MELMUKOVÁ, Eva, *Patent zvaný toleranční*, Neratovice 2013, s. 168, 170.
- 6 BRYCHTOVÁ, L. – ČERMÁKOVÁ, M. a kol., *Živá minulost*, s. 34–38.
- 7 BRYCHTOVÁ, L. – ČERMÁKOVÁ, M. a kol., s. 39.
- 8 BRYCHTOVÁ, L. – ČERMÁKOVÁ, M. a kol., s. 32, 33.
- 9 MELMUKOVÁ, Eva, *Setkání po dvou staletích*, Brno 2011, s. 28.
- 10 BRYCHTOVÁ, L. – ČERMÁKOVÁ, M. a kol., *Živá minulost*, s. 33; *Průvodce expozicí Živá minulost kraje pod Hradiskem*, Spolek přátel Muzea české reformace 2019, s. 9; MELMUKOVÁ, E., *Patent*, s. 90.
- 11 MELMUKOVÁ, E., *Patent*, s. 23–32.
- 12 MELMUKOVÁ, E., *Patent*, s. 48.
- 13 *Příhlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–82, země Morava, kraj Jihlava*, Praha 1987.
- 14 TIRAY, Jan, *Vlastivěda moravská, Dačický okres*, Brno 1925, s. 150.
- 15 TIRAY, Jan, *Vlastivěda moravská*, s. 150; MELMUKOVÁ, E., *Patent*, s. 194.
- 16 MELMUKOVÁ, E., *Patent*, s. 248.
- 17 BRYCHTOVÁ, L. – ČERMÁKOVÁ, M. a kol., *Živá minulost*, s. 54, 55.
- 18 TIRAY, Jan, *Vlastivěda moravská, Dačický okres*, Brno 1925, s. 151.
- 19 BRYCHTOVÁ, L. – ČERMÁKOVÁ, M. a kol., *Živá minulost*, s. 69, 70.
- 20 BRYCHTOVÁ, L. – ČERMÁKOVÁ, M. a kol., *Živá minulost*, s. 70–72.

Literatura a vydané prameny

Almanach jubilejní obsahující popsání všech českých sborů evanjelických H. I A. V. r. 1881 v Čechách a na Moravě stávajících, Praha 1881.
BRYCHTOVÁ, Lenka, ČERMÁKOVÁ, Milada a kol., *Živá minulost kraje pod Hradiskem*, Velká Lhota 2020.
MELMUKOVÁ, Eva, *Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*, Neratovice 2017.
MELMUKOVÁ, Eva a kol., *Hlas volajícího na poušti*, Neratovice 2019.
MELMUKOVÁ, Eva, *Patent zvaný toleranční*, Neratovice 2013.
MELMUKOVÁ, Eva, *Setkání po dvou staletích*, Brno 2011.
Průvodce expozicí Živá minulost kraje pod Hradiskem, vydal Spolek přátel Muzea české reformace, 2019.
Příhlášky k evangelickým církvím na základě povolení tolerančního patentu v letech 1781–82, země Morava, kraj Jihlava, Praha 1987.
TIRAY, Jan, *Vlastivěda moravská, Dačický okres*, Brno 1925.

Internetové zdroje

Národní památkový ústav, památkový katalog, Evangelický toleranční areál, právní ochrana, dostupné online: <https://www.pamatkovykatalog.cz/pravni-ochrana/evangelicky-tolerancni-areal-156496> [01. 07. 2023].

Průzkumy

Krypta augustiniánských kanovníků pod kostelem Navštívení Panny Marie v Borovanech na Českobudějovicku. Svědectví archivních pramenů a nedestruktivního průzkumu

Daniel Kovář

Areál zrušené kanonie augustiniánů v Borovanech na Českobudějovicku se od devadesátých let 20. století postupně probouzí k novému životu, prochází rekonstrukcí, postupně se otvírá veřejnosti a stává se významným kulturním centrem regionu. Souběžně s tím jsou objeveny jeho historické a památkové hodnoty.¹ Koncem léta 2023 byl mimo jiné uskutečněn průzkum suterénů krypty pod klášterním (farním) kostelem Navštívení Panny Marie, kam byli ukládáni zemřelí řeholníci i někteří světští patroni kanonie. Předkládaný článek podává předběžnou zprávu o tomto průzkumu v kontextu archivně doložených informací o pohřbívání v borovanském chrámu, které byly v této souvislosti nově interpretovány.

Doba vzniku klenutého pohřebního prostoru pod kostelem není přímo doložena písemnými prameny, ale v následujícím textu se na tuto základní otázku pokusíme nabídnout odpověď. Obecně vznikaly podzemní krypty sporadicky od konce 15. století a nejčastěji až v barokním období 17. a 18. století.² Prameny nasvědčují, že v Borovanech se původně pohřbívalo do země přímo pod dlažbou kostelní lodi a presbytáře, jak to bylo běžné ve většině středoevropských kostelů.³ Tyto podpodlažní jámové hroby zde vznikaly už od doby založení kláštera v polovině 15. století. Na čestném místě byl uložen v roce 1452 Mert, syn zakladatele kanonie Petra z Lindy, a dvě desetiletí po něm i sám Petr. Jejich společný náhrobní kámen se nacházel zřejmě na původním místě v presbytáři u paty hlavního oltáře ještě kolem roku 1696, kdy probošt Fischer dokončoval svůj rukopis o dějinách kláštera. Fischer dále popisuje epitař svého předchůdce probošta Jiřího Jaudta († 18. května 1670), osazený na pilíři na epištolní straně kostela, a náhrobek Mikuláše Španovského z Lisova († 19. srpna 1521), který byl opřen o stěnu na evangelní straně.⁴ Pohřeb probošta Jaudta se konal 22. května 1670 a jeho tělo řeholníci uložili „vpravo od našeho nejzbožnějšího pana zakladatele, před velkým oltářem, na straně epištolní“ (ad dexteram piissimi Nostri Domini Fundatoris, ante Summum Altare, in cornu Epistolae, est depositus).⁵ Sestava těchto náhrobků se v borovanském klášterním chrámu pravděpodobně zachovala dodnes, pouze v druhotném osazení v dlažbě presbytáře; mají ovšem natolik setřený reliéf, že nápisy zcela zmizely a hrubou identifikaci umožňují pouze heraldické figury.⁶

Nejstarší matriční záznamy s naznačeným místem pohřbu pocházejí z poslední čtvrtiny 17. století: augustinián a duchovní správce kostela zesnulý 21. února 1676 byl uložen pod bočním oltářem sv. Václava (sepultus infra altarem S. Wenceslai et SS. Catharinae et Barbrae), urozený pan Pavel Otta z Ostrolovského Újezda, snad příslušník rodu Kořenských († 24. dubna 1680), „leží v kostele blízko kazatelny dolejc“, řeholní kanovník Leopold Švenař († 21. října 1680) byl pochován pravděpodobně pod kazatelnou (sepultus sub cathedra), krajský hejtmán Václav František rytíř Kořenský z Terešova a na Ostrolovském Újezdě († 28. dubna 1681) spočinul u oltáře sv. Václava, na jehož zřízení se finančně podílel (Sepultus est Borovanii iacetis circa altare sui patroni S. Wenceslai ab ipso erectam).⁷ Chrám se nepochybně stal rovněž místem posledního odpočinku řeholníků Augustina Grundnagla († 26. listopadu 1689) a Egídia Gretzlingera († 18. února 1691), probošta Konrada Fischera († 6. června 1701) a světského dobrodince Karla rytíře Kořenského z Terešova na Zborově